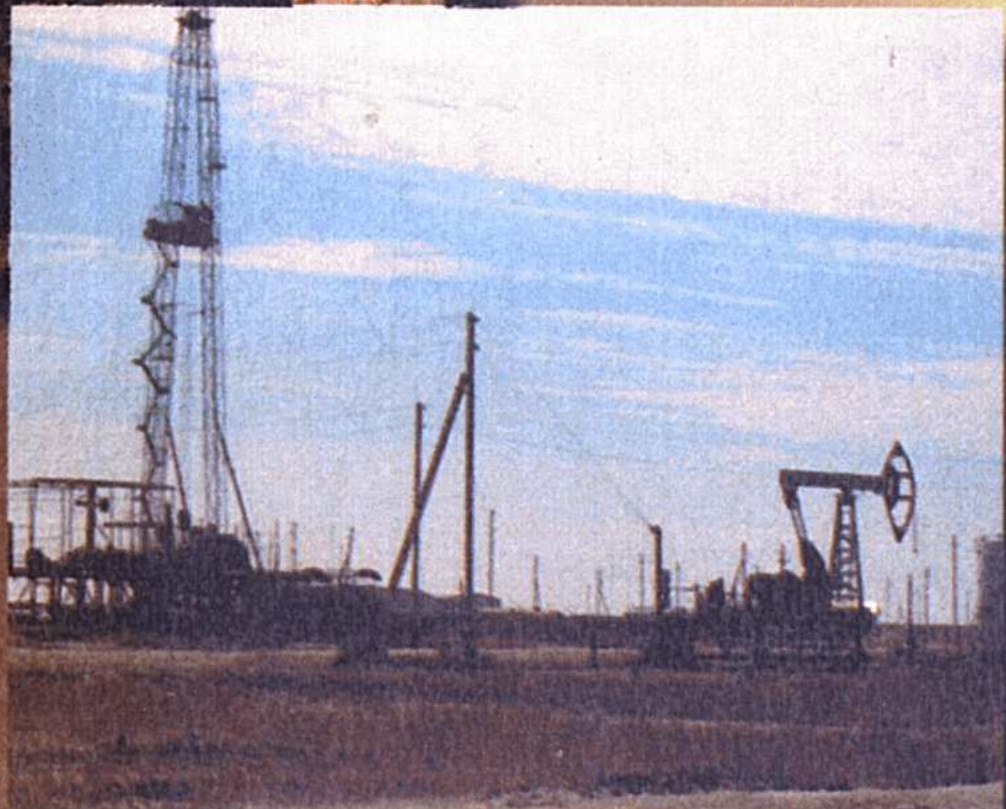
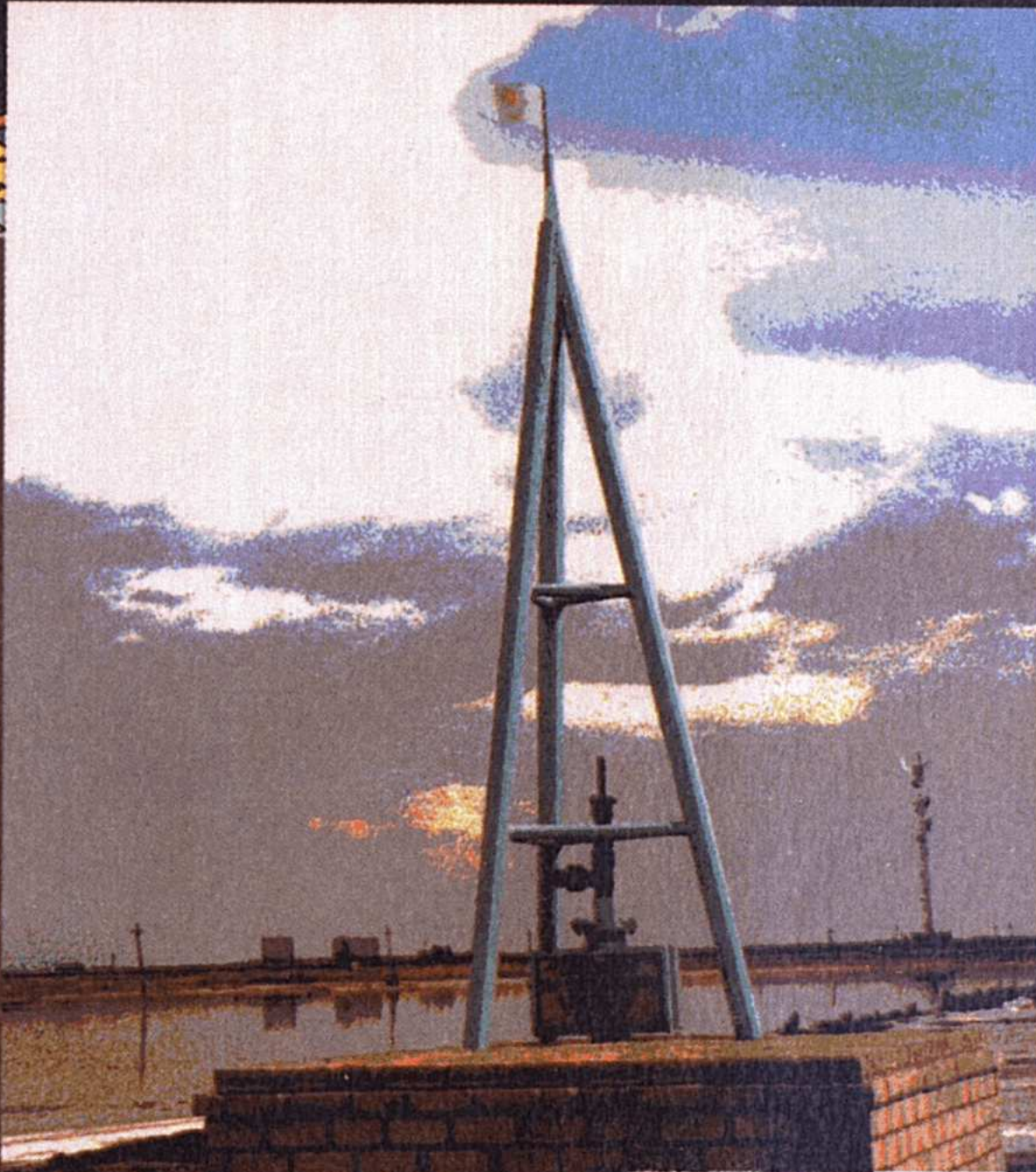

84(5493)
А 80

Жеңіс АРОНОВ

Доссор тулектері

Жеңіс АРОНОВ

ДОССОР ТҮЛЕКТЕРІ

А Р Ы С

Алматы

2005

ББК 84 Қаз 7
А 80

А 80. Аронов Ж. Доссор түлектері. — Алматы, "Арыс" баспасы, 2005. -
304 бет. + 24 бет түрлі-түсті суретті жапсырма.
ISBN 9965-17-209-9

Кітаптың өн бойындағы ой-өрімдер мұнайлы өлке — Доссор, Ембі өңірі мен сол елдің атақты азаматтары туралы сыр шертеді. Үш тараудан тұратын ғұмырнаманың алғашқысы Доссордың тамырлы тарихын алға тартады. Екінші бөлімі айтулы азамат Р.Шырдабаевтың өнегелі өмір жолына арналып отыр. Ал үшінші бөлімде Шырдабаевтар өулетінің ел тұтқасын ұстаған ұрпақтары жайлы ой толғайды.

Кітап қалың оқырман қауымға арналған.

ББК 84 Қаз 7

А 4702250204
00(05)-04

ISBN 9965-17-209-9

©Аронов Ж., "Арыс", 2005

ӨРКЕН ЖАЯР ӨНЕГЕ

1741 жылы 29 шілдеде Орынбор шекара комиссиясының тапсырмасымен жолда Адамата өзені бойында қыстап отырған Әбілқайыр ханға соғып, қарақалпақ арасына барып кайтқан ағылшын саудагері Гок 1742 жылы 13 маусымда тапсырылған жолжазбасында аталмыш сапарында талай адамдардан Жем өзеніне жақын тұста жер астынан бұлақ болып өзі шығып жатқан мұнай көзі бар екенін естігенін айтады. Оны Жем бойынан Атырау теңізі арқылы Астраханға тасуды армандайды.

Ағылшын саудагерінің бұл хабары алыс Еуропаға дейін жетіп, Атырау маңының мұнайы талайлардың көкейін тесе бастаса керек. Шетелдік іскерлер араға екі ғасырдай уақыт салып, "Орал-Каспий", "Эмба", "Эмба-Каспий" және "Колхида" мұнай қоғамдарын құрып, іске кіріседі. Динамитті ойлап тапқан атакты өнертапқыш Альфред Нобель мен туыскандарының құрған қоғамы 1899 жылы Жем өзеніне жақын Қарашүңгіл қазан шұқырынан мұнай табады. Шамасы, Гок жазып кеткен "бұлақ" осы болса керек. Өйткені ол қарақалпақтар тұратын теріскей Хорезм мен ол кезде Әбілқайыр қыстап отырған Адамата өзені кіретін Бұкар хандығынан Астраханға ағылатын да жататын атақты сауда жолының бойында еді.

Ағайынды Нобельдердің ауыздары айырықша салымды екен. Олардың салған үшінші бұрғысы 1911 жылы 29 сәуірде Сағыз өзенінің аяғына таман маңнан Түзсор қатқылынан тағы да мұнай көзін тапты. Ауызша деректерде ол әуелде Әбіш деген байдың жері екен. Ол өз-өзінен ағып шығып жатқан қара майды өрлі-берлі көшіп жүрген малшы ауылдарға шелектеп құйып беріп отырыпты деседі.

Лай судан балық аулаған ағылшындар бұл "киелі бұлақты" тоғыз тоқтышаққа сатып алыпты-мыс.

Не де болса, сөйтіп, казак даласынан алғашқы мұнай табылды. Бұрын төрт түлікті қайырмалап, ара-тұра жер тырналап, тары егіп, балағын түріп, сукешіп, балық аулап

талшық айырған маңайдағы елге жаңа кәсіп табылды. Сол жаңа талапқа алғаш бой ұрып, бұрын ата-баба кәсіп қылмаған іске бірінші болып тәуекел еткен Алдаковтар, Аманбаевтар, Ауысниязовтар, Әкімбаевтар, Балғымбаевтар, Бөлекбаевтар, Оразовтар, Өржановтар, Өтесіновтер, Сағынғалиевтар, Сарбөпіндер, Таңқыбаевтар, Телішевтер, Хисметовтер сынды тұтас әулеттер мен Мұқанбет Есенов, Әлғазы Ілиясов, Сапар Қарымсақов, Сафи Өтебаев, Рахым Сағындықов сынды дара тұлғаларды Атырау, Маңғыстау халқы әліге дейін аңыз етіп айтып отырады.

Сондай жаңа ырзық, көзін тауып, көсегесі көгерген өнегелі әулеттердің бірі — Шырдабаевтар ұрпағы.

Ежелден Жем аяғын қоныстанып, Арка мен Үстірт арасын еңдей жайлап, әр заманда аңызға айналған Төремұрат, Өтендей батыр, Қыз Данайдай азатшыл ару, айтыстарда ауыздыға дес бермеген Бала Ораз, Қрспактардай азулы акын, Кен Жылойда алғаш мешіт салып, Мекке барып, Қағба көрген қажы Қитарбайдай абыз, Орынборда Кадет корпусын бітіргенмен, өз қауымын дінге, өнерге, отырықшылық пен имандылыққа баулыған Жиенбаев Кекілбай сынды білікті билер шығарған ілгері талап қауымның іргелеріндегі Қарашүңгілден табылып жатқан қазынаның қыр-сырына қалай болса, солай қарауы мүмкін емес еді. Жем мен Ойыл, Нарын мен Бүйректің талай жиын, талай асындағы белдесуде жамбасы жерге тиіп көрмеген Шырдабай палуанның жеті ұлының үлкені Жұмаш ауылда калып, шаруашылыққа баскөздік етсе, Жұмағазы ісмер, етікші, Теңізбай Көкжар мен Үйген базарынан қырдағы елдің керек-жарағын айыратын сауданы кәсіп қылыпты. Ал олардан кіші Баймолда 1913 жылы Қарашүңгілден өндірілген мұнайды түйемен тасып, теңіз жағасына апарып өңдейтін Ракуша мұнай өңдеу зауытына жұмысшы болып орналасады. Одан 1917 жылы Доссорға күбыр жөндеуші болып ауысады. Оған еріп, Тымықбай, Шашпан, Тәжікара да Доссор кенті мен Ракуша зауытына келеді. Өндіріске келген төрт ағайындының талабы өрге басады. Ағылшындар үстемдігі тұсында жұмысшы қозғалыстарына қатысқан Баймолда, Тымықбай Шырдабаевтар кейін ел билігіне араласады. Ең бастысы, ұлттық жұмысшы табының алғашқы өкілдері ретінде алғырлығымен, табандылығымен, елжандылығымен көзге түседі. Мұнай өндірісіндегі алғашқы механиктердің бірі, күбыр тар-

ту ісінің шеберіне айналған Баймолда әлеуметтік белсенділігімен де жақсы танылады. Сол үшін 1933 жылы зиянкестік топтарға қатысы бар деген айыппен түрмеге камалады. Алай да көп ұзамай жапқан жала теріске шығып, акталып шығды. Нижний Новгородтағы "Красная Сормова" зауытында жақсы маман ретінде көзге түскен Баймолда кейін Қазақстанның мұнайшылары мен жұмысшыларының ең таңдаулы өкілі ретінде КСРО Орталық Атқару комитетінің мүшелігіне ұсынылады. Баймолданың жеделдес інісі Тымықбай да қабілеттілігін қапысыз танытып, қатардағы жұмысшыдан бұрынғы Гурьев облысының төрт ауданын басқарған ірі ұйым дастырушы дәрежесіне дейін көтеріледі.

Бұндай еңбекпен келетін бақ Шашпан мен Тәжіқараны да айналып өткен жоқ Шашпан өз кезіндегі ең ірі екі мемлекеттік марапатқа ие болған атақты мұнайшы болды. Өндірісте озат еңбегімен, майданда ерен ерлігімен көзге түскен Тәжіқара да ұзақ жыл мұнай саласында істеп, кейін жол шаруашылығын басқарды.

Сөйтіп, мұнайшылық қазақтар үшін де тек нан тауып, күн көріс айырудан мерей асыратын абыройлы кәсіпке айналды. Бұған бір ғана әулет — Шырдабаевтар ұрпағының тағдыры айқын айғақ бола алады. Бұл турасында осы әулеттің қазіргі ақсақалдарының бірі, халқымызға кеңінен танымал қоғам және мемлекет қайраткері Равиль Шырдабаевтың 1998 жылғы ақпан айында халықаралық "Каспиан" журналына берген сұхбатындағы: "Атам Шырдабайдың, ішінде менің әке де бар, төрт ұлы Ембі мұнай өндірісі ашылғаннан бастап, сонда жұмыс жасаған... Олардың бәрі де Қазақстанның мұнай өндірісінің қалыптасуына өз үлестерін қосты. Оны бүкіл ел мойындайды... Менің ағам Тымықбайдың баласы Жасан әулетімізде бірінші болып жоғары білім алған. Екіншісі Жұма атамыздың немересі Бакытжан болды. Ол Бакудың мұнай институтын бітірген. 1960—96 жылдар аралығында біздің әулеттен он адам мені қоса есептегенде, Мәскеудің Губкин атындағы мұнай химиялық және газ өндірісі институтын бітірген.

Ал 1965—97 жылдар аралығында 17 адам Қазақстанның, Башқұртстанның, Украинаның жоғары оқу орындарын бітіріп, мұнай және газ кен орындарын игеретін мамандықтар алып шығып, олардың бәрі де қазіргі уақытта халық шаруашылығы

саласының, әр түрлі өндірістерінде қызмет жасайды... Әулетімізде, Қазақстан тарихында ең бірінші Мұнай және газ өнеркәсібі министрі, 3 ғылым докторы, 1 ғылым кандидаты шыққан. Қазіргі уақытта Шырдабайдың он шакты немересі мен шөберелері ең жоғары оқу орындары мен шетелдерде мұнай бизнесі, банк қызметі мен финанс және басқа мамандықтар бойынша білім алып жатыр. Олар ХХІ ғасырда өздерінің аталары мен әкелерінің қызметін жалғастырып, қоғамдағы лайықты орындарын тауып, тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуына өз үлестерін қосатынына мен толық сенемін", — деген сөзін келтірсек те жеткілікті.

Бұл кітап осынау өнегелі әулеттен шыққан өрендердің ізденімпаздыққа толы еңбек жолдарын егжей-тегжейлі баяндайды. Сол арқылы қазақ жұмысшы табының, өндірістік-техникалық интеллигенциясының, қазіргі ғылыми-саяси элитаның қалыптасу тарихынан қызықты сырлар шертеді. Ұлттық ұрпағымыздың қолынан не келіп, не қоятынына, табанды еңбек пен ыждаһатты оқу-үйрену жолына түссе, қандай асқар асуларды да қиналмай ала алатындығына көзімізді жеткізе түскендей.

Бұл — қазіргідей заман өзгеріп, заң тозып, жол айырығында тұрған қауымымыздың жас буынының көкірегіндегі сенімді, болашағына деген үмітті нығайта түсетін тағылымды басылым. Бүгінгі Шырдабаевтар ұрпағының тұтас әулеттік әдеби кейіптемесі жаппай жаңарыс пен жасампаздыққа көше бастаған халқымыздың жарқын келешегін көзге елестеткендей. Өзара бауырмалдық пен жарастықты сақтай отырып, жағалай жаңа үрдіске көшіп, ізденіс пен іскерлік жолында жарысқа түсу — әрбір қазақ шаңырағының бұдан былай мықтап ұстанатын жол-жорасына айналғай.

Әбіш КЕКГЛБАЙҰЛЫ,
Қазақстанның Халық жазушысы

I бөлім

ЕРЛІКТІ ЕНШІЛЕГЕНДЕР

Доссордан басталған даңғыл

Ерлік дегеніміз — бұл Доссор...
Ұлы Ембі үшін күресуде. Теңізшілер үшін Рио-де-Жанейронның — дүние жүзіндегі ең көрікті Гавань болып естілетіні сияқты ұлы Ембі деген сөз — Доссор, Мақат, Байшонас та солай естіледі.
(К.Г.Паустовский)

ҚАЗАҚ МҰНАЙЫНЫҢ ОТАНЫ

"Міне, осындай құлатұз, құба жондар мен жағалай сортаң жерлерден әлдеқалай мұнай табылды. Бұл май тұз қабатының тек үстінде ғана емес, астында да баршылық. Әзірге бергі беті игерілуде, түптің түбінде терең қабаттарға үңілу де парыз. Осы бір қат-қабат шаруа, жеме-жемге келгенде ерлікке ұласуда...", - деп жазыпты орыс жазушысы К.Паустовский.

Қазақ мұнайының алғашқы қарашаңырағы - Доссор. Мұнайлы өлкенің тарихын зерттеуші жергілікті журналшы-жазушы Айбосын Елеусінов: "...Қазақ жеріндегі мұнай көздерін тауып, оны әлемге әйгілеген бабаларымыз екеніне шүбә жоқ. Қазақ мұнайын қазақ тапқан. Ал жоғарыда аты аталған оқымыстылар, кәсіпкерлер, зерттеушілер мен игерушілер ғана", — дейді (*"Ана тілі"*, 1999, 1 қыркүйек).

Жем бойындағы табиғаты қатал белес-белес белі бар сағымды сары далада ұшқан құстың канаты талады. Сұрықсыз созылып жатқан тұзды көлдер кездеседі. Жануарлардың шыдамдысы түйе ғана, жаздың аптап ыстығы мен таңдайынды тамшы суға зар қылған шөлге де, қыстың күндіз-түні апталап соғатын қар аралас құмды боранына шыдап бағады. Содан сонғысы осы өңірде туып, тағдырын осы сұрақай даланың төсіне таңған жергілікті халық. Доссор мұнайы туралы дерек өте ерте кезден белгілі бола бастаған. Сордың жиегіне шығып жатқан жер майды жергілікті халық жаз жайлаудан келе жатқанда малының ішіндегі арық-тұрықтың қотырына жағып, жазып алып отырса, алыс жолдан шаршап-шалдығып келе жатқан шаруаның арбасының дөңгелек күбішегіне жағып, қиуын келтірген. Атырау аймағынан, Маңғыстау түбегіне дейін аты жайылып, Бескаладан келетін жүкші керуенге, Көкжардың базаршыларына мәлім бола бастады. Еділ-Жайық арасына, Жем бойына, Темір, Ойыл өңіріне жер майдың аты жайыла береді. Алғашқы барлау жұмыстарын төрт өндірістік мұнай қоғамдары жүргізді.

"Орал-Каспий", "Эмба", "Эмба-Каспий" және "Колхида" мұнай қоғамдары құрылып, Доссордың тұңғыш мұнайы 1899 жылы Жем өзеніне таяу жерде, Қарашүңгілде шықты. Доссорда №3 скважинадан 1911 жылы 29 сәуірде (ескі жыл санауы бойынша) аса сапалы мұнай атқылады. Тәулігіне 25 тонна мұнай атқан жаңа кен орны дүние жүзінің мұнай алпауыттарына елең еткізді.

Содан бері бейнетқор Доссорды - Ембі, мұнай өнеркәсібінің, жұмысшы табының Отаны Доссорды - бүкіл елде мұнай өндірудің екінші әдісін бастаушы деп білеміз.

Доссор - айналмалы бұрғылау өдісін қолданудың отаны. Доссор мұнайын өңдеусіз-ақ самолетке құя сала ұшуға болатыны дәлелденген.

Доссор мұнай өнеркәсібінде электрмен пісіруді (сварка) республика бойынша жүзеге асырған өлке.

Доссор - өзін қазақ халқының түлегіндей сезінген Доссор кәсіпшілігінің дамуына үлкен еңбек сіңірген, жазушы Сабыр Шәріповті, Яков Васильевич Лаврентьевті танытты.

Алғашқы мұнай инженерлері Мұкамбет Есенов, Әлғазы Илиясов, Сапар Карымсақов, Сафи Өтебаев, Рақымжан Сағындықов т.б. еңбегін елге танытқан өлке - Доссор.

Жеті ағайынды Шырдабаевтар, ағайынды Ауысниязовтар, Алдақовтар, Әкімбаевтар, Аманбаевтар, Балғымбаевтар, Бөлекбаевтар, Оразовтар, Өржановтер, Өтесіновтар, Сағынғалиевтер, Сарбөпіндер, Таңқыбаевтар, Телішевтер, Хисметовтер, т.б. атадан балаға ұласқан мұнайшылық кәсіптің қыры мен сырынан кейін ұрпаққа ұлағатты үлгі тұтарлық ардақты еңбек дәстүрін әңгімелеуді міндетіміз санадық.

Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап, мұнайшы-барлаушылар Маңқыстаудың құлан жортпас құла дүзінен мұнай көзін ашып, әлемді елендетсе, жаңа ғасырдың басынан бастап, Теңіз кенітті, Карашығанақ пен Қашаған, Солтүстік Каспийдегі мұнай көздері әлем елдерінің көзайымына айналада. Бүгінгі өрелі ұрпақтың еншісіне жазғаны, мұхиттың арғы жағынан келетін өркениетті елдің өрендерімен иық тіресе тұрыш еңбек ету, өнегелі де, өркенді ұлттың сан қырлы қасиетін, қабілетін таныта білу. Мұнайшы Шырдабаевтар әулеті жөнінде бұрын баспасөзде жарияланған материалдарды авторлардың рұхсатын алып, қосып отырмыз.

Әлі талай жазылар да жырланар, лайым елдің тыныштығы мен береке бірлігі болғай. Туған жер түлектерінің сырлы әуендерінен болашақ ұрпақ керегін тауып алып, қажетіне жаратса, біздің алдымызға қойған мақсаттың орындалғаны деп сүйінерміз хақ.

АЛЫПТАР АНАДАН ТУАДЫ

...Кен Жылой біздің елдің жайлаған жер,
Белдеуге кертторы атты байлаған жер.
Етегін ақкөйлектің дөңгелетіп,
Кұрбымен таң атқанша ойнаған жер.

Орынбор, Тұзтөбенің тұзын көрсен,
Жылойдың таңғаларсын қызын көрсен.
Атыңа түскен қайтып міне алмайсын,
Сұлудың судан қайтқан ізін көрсен.

...Көрінген Гурьевтің мұнарасы,
Он бес пен он алтыда қыздың жасы.
Шашағын шарқатының қиғаш салған,
Па, шіркін, мынау кімнің қарындасы!..
(Халық әні)

...Әуелі анана, тағы да анана, тағы да анана, содан сон Отанына
жақсылық жаса.

...Жұмақ ананың табанының астында.

(Мухаммед пайғамбардың хадистері)

Шырдабай әулетінің қазіргі көзі тірілерінің үлкені Дәріжан әжеміз аздаған құлағының тосаны болмаса, болмысынан тың, сергектік байқалады. Біз Марзия апаймен бірге барғанымызда шөбересін ойнатып отыр екен. Көзілдіріксіз калина іс алып отырғанын байқадық. Дәріжан әжеміз 94 жасқа шығыпты. Марзия апайдың таныстыруымен ұзақ әңгіме дарттос

— Атырау өңірінде туып, Ойыл, Қиыл, Жем, Сағыз өзендерінің бойын еркін жайлап, Манғыстау ойпатына қыс қыстаған елдің ұланымыз, — деп басталды сөзін әжеміз. — Мен 1926 жылы наурыз айында Ойылдың арғы бетінде Қайыңды Қола деген жерде отырғанымызда 17 жасымда осы ауылға келіп боп түстім. Біздің ауыл Теректі Бессайда, әкем Естек-Кете Мерғали Еспағамбетұлы атақты зергер, ұста болған. Құда түсіп, отаулап, жасауымды бес нарға артып ұзатты. Әкемнің едаеі ірі бай болған, үйірлі жылқы, табын-табын едаод келе-келе түйелері бертін келе

Осындай жүйелі әңгімелерді айта отырып, ертеректе естіген естелікті есіне алды:

...Ертеде өмір сүрген Шопан атаның жалғыз ұлы дүниеден өтіпті. Бұрындары перзенті тұрақтамағандықтан қатты налыған көрінеді. Елдегі көріпкел Жиёмбет есімді өулие адам арнайы іздеп келіп, көңіл айтқан екен дейді.

— Қазаның қайырын тілегейсің. Көп налыма. Алла тілегінді берер. Келіннің аяғы ауыр. Егіз ұлды боласың. Бірі аскан өнерлі болады, оң жақ құлағының түбінде меңі болуы керек. Екіншісі ғұмырлы болады. Түбінде өркенің өседі. Жапырағың жайылады. Өзіңнен өрген ұландарың ел-халқына қызмет қылар. Аманатыңды ардақ тұтар ұландарың болады. Еңсенді көтер, — деп көңіл айтады.

Алланың өзі аузына салғандай, Шопанның бөйбішесі босанып, дүниеге қос ұл келіпті. Бірінің атын Алдоңғар қойыпты, оң құлағының түбінде түймедей ғана меңі бар көрінеді. Жасынан өнерлі боп өсіпті. Екіншісінің атын Шырдабай қойыпты. Дүниеге келген сәттен-ақ шырылдаған даусынан кіндік шешесі баланың атын Шырдабай болсын депті. Бұл шамамен 1861 жылдары болса керек. Келер жылы жазғы жайлауға көшіп келе жатып, Жиёмбет көріпкелдің ауылының үстімен өтсе керек, арнайы сөлем бере барып, ризашылық сезімін білдіріп, үстіне шапан жауып, астына ат мінгізген екен, — дейді.

Әжеміздің әңгімесіне құлақ түре отырып, бұл ауылдың өзіндік салты мен дәстүрі, атадан балаға мирас болып қалыптасқан әдет-ғұрпы, төлімді тәрбиесінің барлығын аңғардық. Жем мен Ойыл, Маңғыстау өңіріне даңқы жайылған өнегелі ауыл болғанын танытты. Шопан ата да, оның өкесі Күмісбай бабасы да ел ішінде қадірі артқан, ағайынға сыйлы шежірелі адамдар болыпты. Байлық пен билікті қатар ұстанған. Имандылықты дәріптеп, дін жолын құған, оқыған адамдар екен. Ертеде шежірелі ақсақалы бар, өнегелі өрелі ауылдың тұсында меймандар үшін мен мұнда лап алыстан көрінетін “қарақшылы төбесі” болған немесе үстіне ұзын сырыққа адам тұлғалы қарақшы орнатылған “қарақшылы түйе” жайылып жүретін болған. Қонақ қабылдай алатын ауылдың белгісі екен. Осындай белгісі бар үлгілі ауылдың малына “ұры тимейді, қасқыр шаппайды”, - деген ырым бар.

Күмісбай ата ауылы осындай белгісімен ерекшеленетінді. Ел ішіндегі қонақ болу мен қонақ күтудің дәстүрі осы ауылда да қалыптасқан. Ауыл иесінің әдеті бойынша ата дәстүрімен қонақ келсе "күт келді", "қырықтың бірі — Қызыр, мыщның бірі — Уөли" деп қуанып, ақысыз-пұлсыз қонақасысын беріп аттандырып отырған. Бұл дәстүр осы әулеттің бүгінгі ұрпақтарына дейін жалғасын табуда. Сөз арасында Марзия апай: "Біздің Равильдер үйге бала келсе де, есіктің алдынан өзі қарсы алып, торге шығарып, өзінен жоғары отырғызады", — деді.

Өнегелі елдің сыйлы азаматы ретінде аталарымызды ел-жұрт қадірлейтін еді. Әңгімесіне ұйып, барған жерлерінде халық жинала қалатын. Шежіреші ақсақалдың аталық өңгімесі, бітімгершілік бәтуалы сөздері ел арасында күні кешеге дейін өнеге боп қалыптасуда.

Аталарымыздың тектілігін өзінің ұрпағына дарытуға арналған ел ішіндегі ырымдар да қалыптасқан.

Қонаққа барған жерлерінде сыйлы болғаны сондай, дәстүрлі ырым бойынша аталарымыз қонақ болған жерде ақсақалдың үзенгісінен қадірлі заттарын өткізіп алып жүрген. Мысалы, жаңа туған күшігін, бүркітін, түзу мылтығын үзенгіден өткізіп алатын болған. Үзенгіден өткен заттарға шежіре қарттың қасиеті дарып, күшігі — сырттан, бүркіті — қыран, мылтығы — акберен болады деген түсінік қалыптасқан. Ата-аналар болашағынан үміт күткен баласын атамыз отырған жерге аунатып алатын. Ел ішінде күні бүгінге дейін осы әулеттің қасиеті мен қадірі жөнінде қалыптасқан ұғым мен түсініктің қайнар көзі осы деп топшыладық.

Біз бірнеше жылдар бойы осы әулеттің белді азаматтары жөнінде мұрағаттық құжаттарды ақтарғанда да, көнекөз қарттармен, сыйлас-дәмдес, қызметтес болған ел-жұртымен өңгімелескенімізде де ғасыр басындағы Жем өңірінде еңбек еткен Нобель компаниясының құрамындағы алғашқы мұнайшылар Жұмаш, Жұмағазы, Тымықбай, Теңізбай, Шашпан, Баймолда, Төжіғара сынды азаматтар туралы бірде-бір кияс өңгіме, теріс пікір ести алмадық. Елдің құрметі, жұрттың ілтипаты мен төуір лебіздері ғана қалыптасқанын аңғардық.

Сөйтсек, оның да жөні бар екен. Бұның өзі қалыптасқан дәстүрлі тәрбие. Ұрпақтардың сабақтастығы деген ұғым осылай өркен жайыпты.

Кіші жүздің бүкіл Таз руының ұрпағы сейсенбі күнін қасиет тұтады. Ол күні жаңа істі бастамайды, мал соймайды; жолға шықпайды, қонақ шақырып, қонаққа бармайды! Билік айтса ағайынға бұрмай, адал болуды өсиет еткен: Сейсенбі қанды күн деп есептеледі. "Кербаланың" шөлінде болған ұрыста жаулары Мұхаммед пайғамбардың жалғыз қызы Фатимадан туған бел жиені, хазіреті Ғалидың екінші ұлы Құсайынды желкесінен бауыздап өлтірген көрінеді. Соған байланысты мұсылман дінін қадірлейтіндер сейсенбіні қанды күн санаған, оны қатты күтеді. Діндөр, оқыған адамдар өсіп-өнген Таз руынан шыққан ақындар, оқымыстылар, қажылар, ишандар көп болған, халыққа қызмет еткенін білдік. ;

Дәріжан өжеміз сөз арасында Жұмағазының өлеңдерінің ойына түскенін жатқа айтып отырды. :

...Иманқара, Қойқара,
Көруге биік дөңдерің.
Айыртаң менен Үдермен,
Үдере көшкен шөлдерің.
Қитеке мен Дүйсеке,
Ақырып азан айттырған
Бұл да бір өткен пірлерім... —

деген жолдарды жазып алдық. Сөз арасында аталған адам аттары жөнінде сұрағанымызда, Китарбай атамыз кезінде діни оқыған, сауатты болған, қажыға барған. Өткен ғасырдың басында мешіт салған. Мешітте жеті ишан болған. Елдің балаларын оқытқаныш айтты. Қитарбайдың әкесі Жантемірден — Ақтау, Нұртау, Өтеш, Китарбай, Пішім. Ал бір шежіреде Жолшорадан — Ақтау, Нұртау, Қалпақ. Қалпақтан — Күмісбек, Күмісбектен — Шопан, Шопаннан — Шырдабай, Аддонғар туған. Сонда мешіт ұстаған Китеке (Китарбай) Шырдабайдың аталас туған ағайын адамы болған.

Китарбай осы әулеттің оқымыстысы әрі қасиетті адамы. Меккеден келе жатқан жолда тарантастың белтемірі сынып кетіпті. Енді қайтеміз деп, күйзеліп тұрғанда қасиетті Қитекең қасындағы жолсеріктеріне: "Аттарыңды отқа жіберіп жая тұрындар, мен тұрған жаққа қарамандар, өзім дыбыстаймын", — деген екен. Біраз уақыттан кейін дыбыстаған жаққа қараса, белтемірде төрт саусақтың табы бір-біріне жымдасып, жабысып қалыпты. Осы белтемірді

адам аяғы баспайтын, үйдің төбесіне сақтаған дейді. Таз руының Ботақан атасынан шыққан Китекең мешітінің күні бүгінге дейін қасиеті сақталған, орны бар, ел-халқы әр түрлі аурудан сауығуына, қиналған сәтте демеуге септігін тигізетініне сенеді. Ел ішінде мұсылман дінінің салт-дәстүрін сақтауға, халықты имандылыққа тәрбиелеуге септігін тигізген. Сол дәстүр бүгінге дейін жалғасын табуда. Мұсылман дінінің салтын сақтайды, сейсенбі күнін кадірлейді.

Қитарбайдың мешіт салуына, бала оқытуына, Меккеге баруына көмектескен Жиенбаев Кекілбай кезінде Ордада Жөңгір мектебінде оқып білім алған, орысша-қазақша, арабша сауатты болған. Мақаш Бекмұхамбетовпен бірге Орынбордағы Неплюев атындағы кадет корпусын бітірген. Кекілбай 16 жасынан бастап Қаңбақты, Жаршық қалаларында өмірінің ақырына дейін болыс болған. Ел ішінде имандылықтың, салт-дәстүрдің сақталуына, ұрпақтың оқып, білім алуына қатты көңіл бөлген, прогрессивтік-ағартушылық бағытта қызмет атқарған, дәулетті адам. Китарбайды Сағыз бойындағы нағашыларын сағалап жүрген жерінен, елге алдырып қоныстандырып, мешіт салып бала оқытуға, қажыға баруына жәрдем берген екен.

Шежірелі ақсақал атанған Шопан атамыздан өрбіген Шырдабай мен Алдоңғар жөнінде ел ітінде көнекөз қариялардың ұлағатты әңгімелері көп. Жасынан алқалы топта сөз бастаған шешен, елдің намысымен жоғын жоқтаған көсем, бала жасынан белдескенде жауырыны жерге тимеген балуан болыпты. Әр рудың тойын бастаушы жыршы ақыны, дәулескер күйшісі, күреске түсер балуаны, билікке араласып дауды әділ шеше білетін жоқшы биі болған. Ежелден қонсы қонған рулы елдің арасында жер дауы, жесір дауы, ауыл-елдің қолды болған мал дауы, барымта мен қарымтаның дауы кездеспей тұрмаған. Осындай дау-жанжалдың артын жарастырып, ағайынның ара-жігін ашпастан, елді бітістіргені жөнінде: "Жер — қазынаның басы, мал — байлықтың көзі, батыр — ел сақшысы, мал — бір жұттық, батыр — бір оқтық, жер — мәңгілік", — деп Шырдабайдың жас та болса билікке араласқаны жайлы әңгімелер көп. Бұны біз ғасырға таяу уақыт ғұмыр кешкен, ел ішіндегі шежірелі әңгімелерді есіне сақтаған Барқынбайұлы Төжен ақсақалдан естіп жазып алғанбыз.

Тәжен ақсақал өзінің Қызылқоға жерінде Кермеқаста туғанын, мешітте мұсылманша хат танығанын, кейін Ахмет Байтұрсыновтың өліпсесімен оқығанын, Оралда екі жылдық мұғалімдік оқуды бітіргенін, ал әкесі молда, атасы қажыға барғанын айтты. Бала кезінде атасының аузынан естіген көп әңгімелер мен жырларын жатқа айтты.

Шырдабай орта бойлыдан биіктеу, мығым денелі, жауырынды, салмақты, саликалы адам болыпты. Балуандығымен аты шыққан, бертін келе билікке араласқан. Ата дәстүрі бойынша әкенің мал-мүлкіне иелік еткен, байлық пен билікті берекелі ұстап үйренген. Елге қадірлі, ағайынға жұғымды, билікте де әділдігімен, ағайынға бұра тартпайтындығымен дараланыпты.

Турашылдығымен, әділдігімен билік күрған Шырдабайдың шешендігін аңғартар бүгінге жеткен нақыл сөздері мынадай:

*Жаман жакыннан қолыңдағы таяғың артық,
Сүйенсең — сүйенгеніңді көтереді, ұрсаң — қолың сүйінеді;
Жаман жакының қапталыңа еріп қара болмайды, артыңа
еріп пана болмайды;*

Қадіріңді білмейтін жакыныңнан гөрі сенің қадір-қасиетіңді жаксы білетін өштескен дұшпаның артық;

Халықалдында бір рет жүзі қара болған кісі, өмір бойы сол жүзі қара күйінде өтеді, т.т.

Енді Тәжен ақсақалдың әңгімесінің желісіне тоқтала кеткенді жөн санадық.

Ертеде Мұқыр жерінде Таз руынан шыққан Жиёмбет болыс үш қызының ұзатылар тойын бір күнде өткізіпті. Байұлы, Әлім, Жетіру елдеріне түгел хабар салып шақырады. Қашанда Кіпті жүздің кіндігі атанған Мұқыр, Сағыз, Ойыл бойындағы Көкжарды, болмаса Кең Жылыойды атайды.

Теңіз жағалауындағы Маңғыстау ойпатынан малын қыстатып, жаз жайлауға шығар қалың Адай мен Таздың аяқ созар алқабы, жөрмеңкесі мен ағайын тоғысар жері болған соң да, көктем мен күзде іздегеніңді осы аймақтан тауып, сұрағаныңа осы жерден жолығады екенсің.

Тойға Кіші жүздің байы мен бегі, салы мен серісі, ақыны мен жыршысы, палуаны мен дәулескер күйшісі, небір сөйгүліктің бапкері болған атбегілері, құралайды көзден атқан сұр мергендері қатысулы.

Жиёмбеттің үлкен қызының той бастары Адайдың айтулы ақыны Қашағанға, ортаншы қыздың тойбастары Таздың ақыны Бала Оразға, кіші қыздың той бастары Таздың ақыны Қоспақ ақынға жолданады. Жиёмбет Таздың Жапақ атасынан еді, жасында найза өңгерген батыр, елін қорғаған намысты ер болулы. Байлық пен билікті қатар ұстап, бұл күнде табанды еддің бетке ұстары болып отыр.

Тойдың ең қызған сәті палуандар белдесуі, алтынқабак, ат жарысы, ақындар айтысы мен күй сайысы екен.

Ағайынның тойына Шопан атаның палуан ұлы Шырдабай қатысып, той иесінің бас бөйгесін алса, күй сайысында жастығына қарамастан ойдағы-қырдағыға аты мәлім, берісі Нарығи мен Бүйрек, Жайық бойына таныла бастаған дәулескер күйші Алдоңғар қатысып, арнаулы сыйлыққа ие болыпты.

Алдоңғар жасынан өнерлі боп ості. Ел ішінде дәстүрлі күй тарту шеберлігін қалыптастырған дәулескер күйші. Жас күйші елді айтулы аңызымен де, сазымен де тебіrentкен “Нар идірген” күйін ерте заманнан халық ұғымына сіңген дәстүрге сай орындайтын.

Ертеден келе жатқан ұғымда қазақ пен ноғайдың жаны мен қаны аралас қарындас халық болулы. Бір ананың омырауын телі емгендей, Еділ мен Жайықтың суын қатар ішіп, шалғынына малын қатар жайған. Таққа таластың кесірінен Алтын Орданың берекесі кетіп, жұртында Сарайшықты астанасы етіп Қажы-Тархан хандығы қалады. Халқының қамын ойлаған Асан Қайғы, Қазтуған, Қарт Ноғай секілді күйші-жыраулар зарлы күй төгеді, шерлі жыр толғайды. Содан қалған “Ноғайлының зары” атты күйін, Асан Қайғының “Ел айырылған”, Қазтуғанның “Сағыныш” атты күйлерін орындайтын.

Төжен ақсақалдың өңгімесінен аңғарғанымыз, Алдоңғар орта бойлы, мығым денелі, кеуделі, күй тартқанда оған елтігені сондай домбыраны қамырдай илейтін, сағағымен де, шанағымен де сөйлете алады. Өзі шығарған күйлері көпке дейін тартылып жүрсе де, бізге жетпеген.

Бір ерекшелігі, Құрманғазының бізге аты ғана мәлім, өзі жетпей қалған “Қызданайдың жүрісі”, “Қызданайдың күлкісі”, “Қызданайдың айдай келбеті”, “Шайсандық” атты күйлерін шебер орындапты дегенді Төжен ақсақалдан да,

өзге қариялардан да естігенбіз. Шопан ақсақалдың егіз ұлы Алдоңғар мен Шырдабай әкеден қалған мұра байлықты бөліспей тең ұстаған, еншісі бөлінбестен ұл-қыздарын бірге тәрбиелеген. Алдоңғар Ысық руының атақты байының қызы Шарқатқа үйленген. Одан Ағыс, Жібек, Ілия есімді қыздары, Тәжіғара есімді ұлы болған.

Шырдабайдың зайыбы Лекер мен Алдоңғардың өйелі Шархат бір үйдің қыздары екен. Ысықтың Ақсары-Асан-Мәмбетәліден тарайтын Шүйініштің қыздары. Одан Есенкелді, Жақсыкелді, Бақтыкелді, Жайылмыс, Мырзаш деген елге танымал ағалары болған. Нағашы жұртын қадірлейтіндігі сондай, Шашпан көкеміз өзінің немерелеріне Аманкелді, Мағауия, Тимурдың балаларына нағашыларының есімдерін қойған.

Лекер әжеміз бойлы-сойлы, келбетті әрі сөзге шешен, текті жердің қызы болғандықтан, ағайын-туыстың арасында көрегенділігімен беделді болыпты. Шырдабайдан Жұмаш, Жұмағазы, Теңізбай, Баймолда, Тымықбай, Шашпан атты ұлдары өрбіген.

Жем мен Ойыл бойы жайлаудың шүйгінін жайлап, қысқа қарай теңіз жағасының жылы ойы мен қалың камысты ықтасынына, қопаның қалың нулы, саздың камыс-күрағы, ойдың кара сорасына ойысатын көрінеді. Атадан әкеге, одан балаға қалған шаруаны күйттеген дәулетті ауылдың қыстаған қыстауы мен малын қаптатқан өрісінің атауы бүгінде елінің есінде қалыпты. Кейбір құжаттарда жер атауының есімі беріліпті. Қарсақтың теңіз жақ беті "Шырдабай қыстауы" деген атаумен топографиялық картаға (осы кітаптың форзацын қараңыз) белгіленсе, Құлсары жақ қырында "Шырдабай жалы" деп аталатын, ұзын өрісті жалдың аумағын біз аралаған қариялар мен кешегі кеңес заманында шаруашылықты басқарған азаматтар ел ішіндегі аңыз өңгімелерден сыр шертті. Осы жерді бала күнінен мал бағып жайлаған Жұмабек Оразбайұлы 81 жаста, 1955 жылға дейін мал бақтым дейді. "Атам Көпболсыннан 600-ге тарта қой, 40 шақты түйе, 2-3 үйірлі жылқы қалды. Әуелі атамды көмпескеге іліктіріп, кейін райисполкомда бір жанашыр адам атама айтып, малды үш атаққа бөліп жаздырыпты. Мыңғырған мал атам Көпболсынға, әкем Оразбайға, ағам Қопанға бөлінген соң орданов уатындағы ірі байлар

тізімінен тыс, кәмпескеден аман калыпты. Мен ес білгенде осы жерде ағам Қопанның қасында өкемнен калған малды бақтым. Сонда ана көрініп тұрған биік төбені "Шырдабай жалы", алдында терең өзек болушы еді, оны "Шырдабай өзегі" дейтін, біз есекпен мал бағатынбыз", — деді.

Төбенің басында картада көрсетілгендей, әуелі ағаштан, кейін темірден жасаған биік мосы ағаш (репер) бол атын. Түбіне цементтен құйылған арнаулы орында картада көрсетілген координаттарды байқадық.

XX ғасырдың басында, 1902 жылы ұзаққа созылмаған ауыр науқастан Шырдабай атамыз: "Қатын калса бай табар, бала калса мал табар, көріп жаным кайда барып жәй табар", — деп, киналып жатып атадан калған дүниені, өзінің барлық әулетін, ұрпағын кіндіктес сыңары Алдоңғарға аманаттапты. Замана көші қашанда қиындықсыз, қайғы-қасіретсіз, тауқыметсіз болған ба?

Дәстүрімізде "жүт жеті ағайынды болады", — дейді. Олар: жүт, қуаңшылық, зілзала, індет, сел, өрт, соғыс; және содыр — сегіз, салақ — тоғыз, олақ — он, жалқау — он бір, қорқақ — он екі. Ел ішіндегі көреген есепшілер табиғат салдарынан болатын жетеуін "апат", адамның бойында кездесетін бес жаман қасиетті "кесапат" дейді. Тілімізде тағдырдың мандайға жазғанының қаһарына ұшырағаннан болған қырғынды "нәубет", ел басқарған адамдардың халыққа істеген зұлымдығынан болғанды "зұлмат" дейді.

Аталарымыз өмір кешкен ғасыр басында халықты күйзелткені жүт пен індет еді. Жүт табиғаттың тез күбылуынан, әсіресе, қыс мезгілінен ерте түсіп, калың қар мен мұздақтың жаууышан, қар аралас жаңбыр мен қатты аяз сокқаннан кейін болатын табиғат апаты. Не болмаса ұзақ күндерге, айларға созылған бораннан малдың, жанның қырылуынан болған апатты "жүт" деп атаған. "Індет" жұқпалы аурудан болған апат.

Осындай нәубет жылдар біздің елімізде де жиі болып тұрған. Шырдабай дүние салған соң үш жылдан кейін жазғы жайлауға шығып, көшіп келе жатқан ауылдың жұрты індетке шалдығады. Дәріжан әженің әңгімесіне Қарағанда, қонып шыққан ауыл жұртында індетке ауыл адамдары жиі шалдыққан соң көшіп кеткенге ұқсайды. Жол бойында дертке шалдыққан Алдоңғар атамыз арбаның екі жағынан да

құсып келе жатады. Жақын маңдағы ауылдың тұсында төбеге қонып тыныс алады. Дерттің өбден мендегенін сезген өзінің кіндіктесінің жұбайы Лекерге: "Өлі болсам жебермін, тірі болсам сыйлармын, екі дүниеде де сенің ғана қолыңнан алармын, менің артымдағы ұрпағым, әулетім, ата-бабаның дәулетін өзіңе аманаттадым. Әлі бауырын көтеріп үлгермеген жалғыз ұл — Тәжіғара өзіңе аманат, бауырыңа бас, кенже ұлың болсын, бар әулетімді саған тапсырдым", — деп барып, бақилық сапарға аттанады.

Лекер анамыз қажырлығы мен қайраттылығын, көрегенділігі мен көсемдігін танытып, жастай қалған, өрімдей ұлдары мен өріктей қыздарын өнегелі елдің ұлдарына ұзатады. Замана ағымы, халқының басына түскен неше бір нәубетті де зұлматты қорді, көтерді, ұлдарын қайыспас ер қылып өсірді, қыздарын қияға ұшырды.

Аманат. Қазақ дәстүрінде ең бір қиналған сәтте өзінің қимасының болашағын аманат еткен сенім. Қазақ "аманатқа қиянат жүрмейді", — дейді. Көргенді елдің перзенттерінің басты шарты көрегенді атану, не нәрсе болса да, көз жеткізу, иландыру, шындық пен әділдіктен, ақиқаттан айнымау, берген антына берік болу, аманатқа борышты болмау.

Бірде жазғы жайлауға Ойылдың бойымен көшіп бара жатып, Кете ауылына түсіп, азырақ дәмдес-сыйлас бола отырып, ауылының қыздарына тәнті болыпты. Тәрбие мен тәлімді көшкен елдің жұртының от жаққан ошағына қарап танып, бата беріп отыратын халқымыз "Аяғын көріп асып іші, анасын көріп қызын ал" деген мақалды тегін айтпаса керек.

Ағайынның татулығы, отбасының бірлігін, ұрпақтың ұлағатты боп өсуін ата-бабаларымыз болашақ ана болар қыздарының бойына жасынан қалыптастырып отырғаны белгілі.

Дәріжан шешеміз келін боп түскенде тіккен алты канат ақ үй, басқұр, желбау, түкті кілем, иық ішік, құндыз жағалы мақпал тоны күні кешеге дейін сақталған. Оны шөберелеріне керсетіп келеді.

Кезінде ажарлы, артық сөзі жоқ, әңгімелерінің өзінен бітімшіліктің, үлкенге ұлағаттың, кішіге ілтипаттың лебі есіп тұратын тәрбиелі ана, мінезге бай, адамды өзіне тартып тұратын кеңпейіл, әңгіме арасында еске сақтау қабілетінің ерекше екеніне көз жеткіздік.

Халық аузында "Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді", — деп тегін айтылмаған. Марзия апай: "Дәріжан анамызды біздің ауылдың адамдары "келіншек" деп атаушы еді, сүйтсем ол кісінің ерекше әдемілігіне, айналасына шуағын шашып тұратын ілтипатына қызығады екен", — деуші еді.

Халық болашағын өз ұрпағынан күткен, сол арқылы өулеттің үрім-бұтағын жалғастырушы ұрпаққа үміт артқан. Арманын аманаттаған. Ұрпақ арқылы елінің, ұлтының, Отанының болашағын ойлаған. Сол сенімнің көзі — аманаты аналарға жүктелген.

"Алты баласы бардың арманы бар ма?
Бес баласы бардың теңдік алмай қалғаны бар ма?
Торт баласы бардың сөзінің жалғаны бар ма?
Үш баласы бардың әлім, берім әлі бар.
Кеудесінде өкпе-бауыр, жалы бар.
Екі баласы бардың шақ қана халы бар.
Бір баласы бардың шығар-шықпас жаны бар,
Баласы жоқтың қандай сәні бар?", — деген

е л аузында атам заманнан бері келе жатқан осынау ұлағатты сөз — халқымның даналығы. Баласы көп болған өулеттің арманы асқақ, аманаты биік, балаларының тәлім-тәрбиесін ойлаған ата-ана ұрпағының алдында мейлінше шыншыл, тәубасын, имандылығын, пәктігін сақтайды, ұрпағының келер заманның талап деңгейінен төмендемеуін армандайды.

Ата-бабасының салт-дәстүрін, тілін, білігін аманаттайды. Арман-мақсаты да ұлы дүбірлі мына жалған дүниеден өзі көрген кер заманның азабынан ада болуын тілейді.

Әңгіме барысында осындай түйінді ойға тоқталдық. Өткенге салауат айтып, бүгінгі өміріне қанағат қылып отырған Марзия апай Шашпанқызы, өзінің айтуынша, Жұмағазы атасының бауырында өсіп тәрбиеленген. Бұл өулеттің салты солай қалыптасқан.

Ағайындылардың, абысын-келіндердің достығы мен ынтымағы жарасқандығы сондай, бірінің ұлын-қызын бірінің бауырына басып тәрбиелеп өсіреді. Бұл да болса Лекер әжелерінің қалыптастырған өнегесі.

Марзия апайдан қазірдің өзінде қанынан дарыған тектіліктің, өдептілік пен әдеміліктің лебі есіп тұрғандай. Ол сөз арасында:

— Менің шешем Злиман— Жұмағазы көкемнің жолдасы. Жұмағазы елде атакты етікші де, анамыз Злиман тігінші болды. Күміспен зерлеген камзол-бешпет, қос етек көйлек тігетін. Сол шеберлігімен алты алашқа атағы шықты. Злиман анамыз кезінде Гүлжан мен Сараның серігі болған, араласқан, сұлулығы мен сыпайылығын, іскерлігі мен инабаттылығын бағалаған ел-жұртқа "күміс шақша" атанған еді, - деді.

— Қай Гүлжан, Сара? — деп сұрадық.
Доссорда шай күяды Гүлжан, Сара,
Гүлжандай бола бермес қыздың бәрі.
Жігіттің еш арманы болмас еді,

Гүлжандай сұлу болса алған жары, — деп айтатын халық әні бар емес пе еді, сондағы Гүлжан, Сара, — деді Дәріжан әжеміз. Өзі Шумақ Шеркештің қызы.

Жанжұма, Күміс, Гүлжан, Сара деген төрт қыз болып өскен көрінеді. Гүлжан Шарға Таз Дошымбеттің Оразымбетінің өйелі көрінеді. Балалары болған-болмағанын білмеймін. Гүлжан да, Сара да сұлу да өнерлі әнші болған. Қазақтың әйгілі өнер зерттеушісі Ілия Жақановтың еңбегіне сүйенсек, Доссорда Гүлжан, Сара өзінің шағын үйіне табыс табудың көзіне лайықтап шайхана ұстаған дейді айтушылар. Шайхананың бір бөлмесін Доссор кәсіпшілігінің билеушілері ағылшындар мен орыстарға арнап еуропа салт-дәстүрімен безендірсе, екінші бөлмесіне қазақы дәстүрге лайықтап кілем мен текемет жайып, дөңгелек шәй столында отырып тамақтануға лайықтаған екен. Гүлжанның шайханасы алғашында үлкен жолдың үстінде базаршылап келе жатқан жүргінші-жолаушылардың сәл аялдап демалатын, аяқ суытып, тамақтанатын жері болған да, кейін жұрттың көп жиналатын орнына айналған, неше түрлі байлар да, саяхатшылар да, сал-серілер де осы үйден табылатын. Кезінде орыстар "харчевник" деп атаған екен. Әрине, мұндай "харчевниктер" Үйшікте де, Жылыой қалашығында, Көкжарда болғанын көнекөз қариялар айтып отыратыш. Солардың ішінде ауыздан-ауызға тарап, халықтың өніне айналып кетуіне Гүлжан мен Сараның ерекше өзіндік қасиеті, әдемілігі, әдептілігі, сыпайылығы лайық болған. Өздерінің қасында бірнеше қыз-келіншектері болған. Ойылдыц Көкжар, Орынбор жәрмеңкелеріне аты жайылған Гүлжан, Сара да базар-

дан орыс байларының, татар тоташтарының киетін сәнді киімдерін, биік өкше етік, бұлғын жаға, кәмшат бөркін алдырғаны мәлім.

Осы әулеттің ең үлкені — Жұмаш. Әкелері дүниеден өткенде он алты жаста екен. Анасы Лекерге көмекші болып, өзінен кейінгі қылқандай інілері мен қарындастарына қамқорлық жасап көмектеседі. Ел ішінде қайта айналыс соға беретін жұт ғасыр басында тағы қайталанып, қыс қатты болып, ел-жұртты тағы бір жұтатты. Жем мен Ойыл бойында жұтап қалған байлардың ауылы көп болды. Жұмаш көкем палуан денелі, бір өзі үлкен өгіздерді аударып жыға беретін болған, ақсары бетінен мейір нұры төгілген ізгі жан еді. Ағайын-туыстарына қамқоршы. Сонау ел басына екі талай күн туып, елдің малын жинап, халықты аштық қырғынға ұшыратқан "солақай саясатшылардың" жаңалық ашқан жылдарында да, көкем өзіне караган барша ағайын-тумамен Доссор жақтағы бір көлдеудің жағасына тары егіп, күзде одан көп өнім алып, ағайын-туыстарын аштықтан аман алып қалған-ды. Доссорда жұмысшыларды жабдықтау бөлімінде жұмыс істеді. Анасы жақсыны жатқа жібермейін деген шығар. Таз руының ішіндегі Жастабан атасынан бөлінетін елге сыйлы, мұсылманша оқып білім алған, қажы атанған Тілепімен күда болады. Осы ауылдан бір шаңыраққа бір үйдің екі қызын келін етіп алған.

Тілепінің қызы Жібекті Жұмашқа атастырса, Шашпанның алғаны Қазына да сол кісінің қызы. Жұмаш жасынан Ойыл өзенінен балық аулайтын байларға жалданады, өзінің бойына өнер дарыған ұста. Ағаштан түйін түйген шебер. Ат әбзелдерін былғарыдан, күмістен жасаса, ағаштан оюлап жасаған ер, домбыра, аса таяқтары әлі күнге дейін шөберелерінің үйінде сақтаулы. Ол әрі шебер домбырашы екен. Ірі денелі, ақсары келбетті атамыз домбыра тартып отырғанда шап-шағын боп калушы еді деп еске алады. Біздің бала күнімізде жиын-тойларда, сайлау өтетін күндері клубта мерекедегідей халық көп жиналады. Жұмаш көкем өзі солақай, күйдің мазмұнына берілгені сондай, домбыра тартқанда түйғындай боп қалатын. Біз естіген күйлеріміз Құрманғазының "Кішкентай", "Төремұрат", "Қыз-Данайдың қырғыны" деп орындайтын күйлері еді.

Құрманғазының “Қызданайдың күлкісін”, “Қызданайдың жүрісін”, тағы басқа күйлерді бабына келтіріп орындайтын. Күрекеннің бұл күйі кезінде қағазға түспей калған екен. Естуімізше, Құрманғазының “Төремұрат” күйінің тарихышан өрбитін әңгіме тым ұзақ. Ұзақ та болса тәлімді екенін білеміз.

Құрманғазы Кең Жылыой жеріне нағашылап барып, Таздың батырлары Төремұрат, Нарынбай, Өтендермен танысып, біраз уақыт дәмдес болады.

Төремұрат Таз руынан шыққан айтулы батыр, елін, жерін қорғаған абзал азамат. Сол Таз руының атақты қызы Данай сұлуды ел-жұрты келісті келбетіне, жанынан шуақ шашып тұратын лебі мен мейіріне қарап, “Қызданай” атаған.

Қызданай жасынан айттырған жері болса да, Төремұрат батырмен көңіл қосады. Ел арасындағы дау-жанжал аяғы қақтығысқа айналады. Осы оқиғаға арнап Құрманғазы өзінің шоқтығы биік “Төремұрат” күйін шығарады. Ел ішінде бұл күй “Қызданайдың қырғыны” деп орындалатын. Міне, Жұмаш көкем осы күйді бар нөшіне келтіре орындайтын, сонымен қатар “Қызданайдың күлкісі”, “Қызданайдың жүрісі” атты күйлерді де орындаушы еді деп еске алады.

Күй мазмұны тұнып тұрған қылықты қыздың келбетін елестетеді. “Қызданайдың қырғыны” күйін тартқанда Жұмаш көкем ерекше жігерленетін. Аттардың дүбірі, мылтықтың дыбысы, алма-кезек айқасқан ақ найзалардың тарсылы құдды бір кең даланың төсінде жан берісіп, жан алысқан соғыс көріністерін көз алдыңызға елестеткендей болушы еді. Көкем бізді кезектестіріп тізесіне отырғызып алып, күй тартатын, — деп Мәрзия апай әңгімесін одан әрі сабақтады. Домбырасын қолынан тастамаған. Ел ішінде Құлшық жыршымен бірге жүрген, жиын-тойларда күй тартып, бір кісідей күреске түсіп отырған.

Көзі тірісінде әңгімешіл, сөзге шешен, ел-жұртты аузына қаратқандай әңгіме айта білетін адам еді. Сол кездегі Жаманқалада Жасан ағайдың үйіндегі бір отырыста есектің төлін не деп атайды деп сұрағанда, атамыздың “күре” дегені есімде. “Ақсақ күлан” күйін тарта отырып, күйдің тарихын тындаушыларына терең толғаныспен жеткізетін. Жошы ханның баласы аң аулап жүріп, қапияда мерт болады. Ел